

Түреге дүжүп,
сагышка алзып
чордум

Каптагайны
эргий сам-
наан

№ 135 (18562)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
октябрь

30

четверг

УШУ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАДЫНГА ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ОГЛУ ХҮЛЕР МЕДАЛЬДЫ ЧААЛАП АЛГАН

Ушу талазы-биле Кыдатка болган алдыгы делегей чемпионадынга Тыва-дан барган ийи киржикчи хүлөр шаңналды чаалап алган дээрзин «ФедералПресс» агентилели дыңнаткан. Ол тиилекчилер Чойгана Самбыла биле Валерий Кара-оол (чурукта) болган. Ол

спортчуларны маргылдааже республика Баштыңы Шолбан Кара-оол үдеп чораан. «Ушу талазы-биле делегей чемпионадынга ийи хүлөр шаңналды бистиң республиканың спортчулары чаалап алган — деп, Шолбан Кара-оол оларның аттарын ада-вышаан, социал четкиде бодунуң арнынга

бижээн. — Ам дүрген чанар!»

Чаңчыл болган ушуга делегейниң алдыгы чемпионады Кыдаттың Чжучжоу хоорайга болуп эрткен. Бо чылын аңаа делегейниң 52 чурттарындан 2 муң кижжи киришкен.

govtuva.ru

Дыштаныр хүннер

Бо чылдың ноябрь эгезинде 4 хүн дыштаныр бис. Ноябрьның 1 болгаш 2 билдингир — суббота болгаш воскресенье. 3-те, понедельник, дыштаныр чылдагааны — бо чылдың февраль 23, Ада-чурт камгалакчызының хүнү, воскресеньеде таваржы берген, ыңчангаш февраль 24-те дыштаныр турган бис, ол хүннү ноябрьже чылдырган. Ооң уламындан ноябрь 3-те, понедельник, дыштаныр апарган, а 4 дээрже Чонунуң чаңгыс деминиң хүнү база байырлал хүнү.

Эки, ажыктыг дыштанырын күзедибис!

Интернет материалдарындан.

Хоочуннарга — юбилейи-биле

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-ослун даалгазын езугаар күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Тас-оол күш-ажылдың хоочуну, Ада-чуртунуң Улуг дайынының мөчээн хоочунунуң өөнүн ишти Екатерина Бухтуеваның бажыңыга барган болгаш юбилейи-биле байыр чедирген.

Екатерина Андреевна 1924 чылдың октябрь 28-те Каа-Хем кожуунунуң Сарыг-Сеп суурга хөй уруглуг тараачын өг-бүлөгө төрүттүнген. Сес классты дооскан соонда көдээ ажыл-агый техникумунче кирип алган, ол өөре-

дилге чери акша-хөреңгиниң чогуңдан 1943 чылда хагдыган. Дайын чылдарында Катя колхозка ажылдап турган. 1945 чылда эки турачы дайынчы, тыва аъттыг шериг эскадронунуң сураглыг командири капитан Кечил-оолдун харылзаачызы турган Борис Лама-биле өг-бүлө туткан.

Өөнүн эззиниң аныяк, хөглүг дайынчы, тырттырган соонда үр болбаанда өлүрткен орус эжи-биле кады тырттырган чуруу хоочунунуң квартиразының бир ханазында хүндүткелди-биле астынган. Ол чурук Улуг Тиилегениң 65 чылынга тураскаадып, Москвада Мөгейин даанга ажыттыган «Тыва — Ада-чуртунуң

Улуг дайынының чылдарында» деп делгелгеге төп черни ээлээн. Фронтучу Борис Лама 2002 чылдың июнь 22-де мөчээн.

Екатерина Андреевна 40 чыл дургузунда Тываның хереглекчилер эвилелинге саң-хөө килдизиниң начальниги болуп ажылдаан.

(Уланчызы 2-ги арында.)

Төпчүттүнген фондуну тургузар

Тыва федералдыг программаларга киржи-биле кады акшаландырарының төпчүттүнген фондуну тургузуп турар.

Келир чылга болгаш 2016-2017 чылдарның планын үезинге бюджет төлөвилелиниң тургустунарынга кол чугаалажыр аргалары республика Даргазының бирги оралакчызы Владимир Фалалеевтиң ТР-ниң Чазааның кежигүннери-биле хуралынга сайгарып көрдүнген. Илеткел кириген республиканың саң-хөө сайыды Орлан Достай бюджет төлөвилелиниң тургустунары Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээниң баш бурунгаар айтырыын болгаш кол саң-хөө документизи деңзилеттинген, бодамчалыг база регионда, чуртта болгаш делегей экономикасында тургустунуп турар байдалды дүүштүр өөренип көрүп болур дугайында республика Баштыңының айтышкыннарын барымдаалап боттандырып турар деп медеглээн. Бюджеттиң кол онзагай чүүлдериниң дугайында чугаалап тура, чүнүң-даа мурнунда ол болгаш өске-даа федералдыг программаларга Тываның киржиринге республика акша-хөреңгизиниң дузазы-биле кады акшаландырырының эргежок чугула деңгелин хандырап кылдыр көрдүнген төпчүттүнген фондуну тургузарының дугайында айтырыгны Саң-хөө яамызының ажылдап кылганын Орлан Достай медеглээн. Фондунуң акша-хөреңгизинче шупту яамылар болгаш албан черлери кордал болур. Ынчалза-даа ону алырынга ол болгаш өске-даа программа киржириниң ажыктыын үндезилээр, программа хемчеглерин боттандырганындан бюджеттиг болгаш социал дээштиин шынзыдар, эргежок чугула нормативтиг болгаш бадыткап турар документи-лер, оларның иштинде төлөвилел-смета документи-лери, федералдыг органнар-биле чөпшээржилге актылары бар болур ужурлуг.

(Уланчызы 2-ги арында.)

ХООЧУННАРГА – ЮБИЛЕЙИ-БИЛЕ

(Эгези 1-ги арында).

Пенсияже ол 65 харлап-каш, үнген. Пенсионер аттыг, ажил чок олурарыңа чаңгып чадап шаг болган. Эртеңи шакта ажилче далашкан кижилерже соңгадан адааргал-биле көөр чораан. Эрткен-барган амыдыралын ол сагынгаш, чуртталга чиик эвес болган деп түңнээн. «Ынчалза-даа чурттаары солун турган. Хөй ажилдап чораан бис, ынчалза-даа дыштанып, найыралдажып билир чордувус. Бөгүн ындыг болбайн турары хомуданчыг-дыр».

Юбиларга байыры чедиргеш, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды чурттуң Президентизи Владимир Путинниң байыр чедирген откытказын болгаш Тываның Баштыңының байыр чедирешиңин Екатерина Андреевнага дамчыткан. Шолбан Кара-оолдун байыр чедирешиңинде мындыг одурул бар:

«Хүндүлүг Екатерина Андреевна! Силерниң амыдыралыңарда онзагай болуушкун — 90 харлааныңар-биле чүректин ханызындан байыр чедирерин чөпшээрел көрүнер. Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылын демдеглээн бо чылывыста республиканың төөгүзүңгө улуг рольдуг болган, ооң сайырарыңа үнелеп четпес салышкынны кириген улуг салгалдың кижилеринге ханы хүндүткелди көргүзүп турар бис.

Ол салгалдың кайгамчык төлээлериниң бирээзи Силер болдунар, хүндүткелдик Екатерина Андреевна. Чурттап келген чылдарыңарда Силер хөйүн көргөн, хөй шылгалдага онаажып келген силер. Дайынның болгаш күш-ажылдың бүгү хоочуннары-биле бир демей дайын чылдарының аар-бергезин эктиңерге чүктөп, тылга могаг-шылаг чок ажилдап чораан Силер. Ооң соонда дыка хөй чылдарның дургузунда пенсияже үнгүжө чедир, хереглекчилер эвилелинге ак сеткилдиг ажилдадыңар, ол дээш дыка хөй шаңналдарга төлөптүг болдунар.

Хүндүлүг Екатерина Андреевна! Амыдыралга туруштуг чоруктуң, күш-ажылга хандык-шылдың, могаг-шылаг билбес болурунун чырыткылыг үлгөрин биске көргүзүп келген-даа, көргүзүп чоруур-даа Силер. Силерниң мурнуңарга мөгейип тур бис. Быжыг кадыкшылды, омак-сергек хөөнү болгаш хөй чыл чурттаарыңарны чүректин ханызындан күзеп тур мен!»

Людмила Тас-оол хоочунга белек кылдыр чылыг-чымчак болгаш чараш чоорганни тудускан. Кичээңгей салганы дээш сеткили дүвүрзэн Екатерина Бухтуева республика Баштыңыга өөрүп четтиришиңиниң сөстөрүн дамчыдарын дилээн. «Биске, хоочуннарга, хүндүткелдин доктаамал көргүзүп, Чаа чыл-биле, Тилелге хүнү-биле кезээде байыр чедирип чорууру дээш улуу-биле өөрүп четтирдим!».

Ол-ла хүн тылдың ишчизи Клавдия Михайловна Командова 95 харлаан. Республика Баштыңының даалгазын езугаар аңаа өртектег белекти болгаш байыр чедирген бижикти тывысқан.

Төпчүттүңген фондуну тургузар

(Эгези 1-ги арында).

Ук айтырыгны ажилдап кылырының дугайында даалганы берип тура, тургустунуп турар фондунун кол сорулгазы — республиканың бюджет акша-хөреңгизин чарыгдарының дээштин болгаш үрө-түнелдин көдүрер база ол ышкаш акша-хөреңгини алырынче кордап турар яамылар болгаш албан черлери аразында тодаргай адааннажылганы хандырап база чагыг кириген чадазында-ла оларның харысалгазын бедидер деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол илереткен. Бюджеттиг болгаш автономнуг албан черлерни тургузарыңа чарыгдалдар таарыштырар талазы-биле хемчеглерниң түңнелинде ортумак деңгелге

кииртинген. Ол төпчүттүңген фондуну долдурарыңа акша-хөреңгиниң тодаргай камналгазын бээр ужурулуг деп, саң-хөө сайыды демдеглээн. Түңнелинде камнап алдыгган акша-хөреңги база-ла конкурска ол-ла яамылар болгаш албан черлер-биле шынгээттинер ужурулуг.

Бюджеттин база бир ылгалдыг онза чүүлү ооң программалыг кеззэн көвүдедири болур. Бир эвес каттышкан бюджеттин программа чарыгдалдарының кезии бо чылын 55,7 хуу, ооң кадында программаның тургузуу чүгүле республика деңгелинде боттанып турар болза, а 2015 чылдың бюджетинде ол 75 хуу чедир улгадыр ужурулуг. Программа планнаашкынының практиказын муниципалдыг бюджеттериниң деңгелинге непереткенениң дузазы-биле ону чедип ап болур. Хурал үезинде регионалдыг күрүне программаларының параметрлери база чөпшээреттинген болгаш 2015 чылдың программа хемчеглери тодараттыгган.

ТР-ниң парлалга албаны.

Баштайгы профессионал тыва режиссер, Россияның алдарлыг болгаш Тываның Улустуң артизи С.Л.Оюннун 80 харлааныңга

ХУУЛГААЗЫНГА ӨӨРЕТКЕН БАШКЫВЫС

Ленинградтың кинематография институтунун Тывадан студентилери. Ийги одуругунуң солагай таладан бир дугаарында С.Л. Оюн. 1955 чыл.

Артист, уран чүүл ажылдакчылары кижилер өске улустардан дыка ылгалдыг дээрзин авам бо-ла чугаалай бээр. Мени база ындыг болган дээр, ойнаар оюну безин артистер өттүнер. Шынап-ла, мен бичимден тура, артистерни сонуургаар, оларны бир-ле тускай кижилер кылдыр көөр чораан мен. Суурнуң клувунга ши болган болза, ши соонда артистерниң гримненип турган өрээлинден оларның арнын аштап турган хөвөннерин безин сонуургаар, тудуп, чыттап, магадаар мен. Артист деп улусту кымнар, кайда өөредип турар чүве ирги? Ындыг эртемни канчап чедип аар чүве ирги? Мындыг айтырылгар мени хөлзедип-ле чораан. Элээн өзүп келгеш, кинога сонуургалым тытып, кино артистерин магадап, оларны кымнар, кайда өөредип турар чүве ирги деп бодап-ла чораан мен.

1974 чыл. Кызылдың уран чүүл училищезинге артистер өөредир салбыр ажыттынар дээн чугаа далай чалгыы ышкаш, тарап, дыңналып келген. Шагдан тура бодап, күзеп чораан күзелим боттаны бээр ол бе деп бүзүрксевейн, дыка-ла амырап турган ийик мен. Күзел күштүг болгаш, өөренип кирипкен мен.

Артистин мергежилинге бисти Тываның хөгжүмши театрының кол режиссеру Сиин-оол Лакпаевич Оюн өөредип турган. Оон аңгыда Кадр-оол Сагды база бисти башкылап турган. Кичээлдеривис театрың фойезинге эртер турган. Кичээлдерже чалгынналып чедер турдувус. Башкывыс бистен айтырып, чагып-сургаар турду: «Эки-ле боданып көрүңерем, бүгү назынын уран чүүл-биле холбап деп чүве — дыка улуг харысалга-дыр. Сценага, мергежилинге бүгү сетки-

лиден бердинер апаар. Уран чүүлдүң кижизи кезээде чогаадыкчы дилээшкнде чоруур ужурулуг. Кичээл бүрүзүңде өөрөңгө чүүлдериңиң кичээңгейлиг сиңирип ап чорунар. Көдээ черге чедер бергеш, ажилдай бергеш, кымдан айтырар силер. Бүгү билиг силерниң бажыңар иштинге чоруур ужурулуг». Башкывыстың бо чагыгларын дүүн чаа дыңнаан дег, сактып чоруур бис.

Бо хүннерде Сиин-оол Лакпаевич Оюн 80 харлап турар. А бистер, ооң сургуулдары чораан аныяктар, ам 60 харлап, алдан ажып-даа турарларывыс бар. Ынчангы 20 сургуулдун 14-ү актер-режиссер салбырын доозуп үндүвүс. Бистиң курста багай кижичерле чок. Анзат Куулар, Серепеа Монгуш, Каң-оол Тагаланов, Урана Хертек, Вероника Чооду — шупту алдар-аттыг артистер болган. Чамдык эштеривис өске өртемчейде барган-даа болза, аравыска чо-

ам-даа ырлажып чоруурлар.

Башкым С.Л. Оюннун өөрдийиниң ачызында кинога-да ойнап кагдым («Танец орла — «Эзирниң самы»), шиңлерни-даа тургустум. Барнаул эрткен улусчу театрлар конкурзунга мээң удуртуп турганым Ак-Довурактың Культур ордузунун чанынга ажилдап турган Улусчу театр «Найырал деп шиивис-биле дипломантылар болуп, төрзэн Тыва-выстың адын төлөптиг тудуп чордувус. Улуг улустарның, бичи урулгарның ши бөлгүмнери удуртуп турдум. Орден-хавырга-даа четтим, хөрек демдектерин-даа алдым. Оон-на хүндүлүг дыштанылгаче үндүм.

Амыдыралдың онзагай чараш, тускай, чогаадыкчы оруун ажыдып берген ынак башкывыс С.Л. Оюн бо хүннерде 80 харлап турар. Ону сезен харлыг дээр хире эвес, кайгамчык чиик, сергек, аныяксыг энергиязы бүлгүрлүп чоруур хевээр боорга, магадаар бис.

“Амыдыралдың онзагай, чараш, тускай, чогаадыкчы оруун ажыдып берген ынак башкывыс — С.Л. Оюн.

раанда эки ажилдап чордулар. Ылаңгыя Тыва Республиканың алдарлыг артизи Тамара Ондар (Саая) көрүкчүлерниң эң магадаар артизи, ыраажызы чораанын улус-чон кайын уттур.

Мээң кады төрзэн угбам Сара Монгушовна мени бо-ла мактай бээр: «Дуңмавыс Раиса бисти, Шериг-оол Дизижинович-биле иелдиривисти, ырлап өөредип каан. Кайы-даа чуртка чораанывыста чоргаарал-биле ырлажып чордувус, шаңналче киир-даа ырлажып чордувус» — дээр кижичи. Шынап-ла, угбам биле честемге «Чечен биле Белекмааның» дуэдин өөредип каан мен,

Уран чүүлдүң кижизи ындыг болур-даа ужурулуг. Башкымга тураскаадып шүлүк бижип алган мен, ында аялганы композитор бижип турар. Ооң чогаадыкчы кезээзинде бо ыры сценадан дыңналы бээр боор деп идегеп ор мен.

Эргим башкывыс Сиин-оол Лакпаевич! Улуг юбилейнер-биле изиг байыр чедирбишаан, Силерге быжыг кадыкшылды хөй-хөй өөрүшкүнү, чогаадыкчы хей-аыты эш-өөрүмнүн өмүңзизинден күзедим.

Раиса САТ,

культураның хоочуну,
Улустарның найыралы
орденниң эдилекчизи.

Чурукту хуу архивтен

Тываның Улустун чогаалчызы А.А. Даржайның 70 харлаарына

Мерген домактар болгаш оларның өөредиглиг күжү

(Башкының дуржулгазындан)

Ажылдың амгы үеге ужу-дуза- анык-өскенге, ылаңгыя улуг класс-тиң өөреникчилеринге, мөзү-шынарның талаларын Тываның Улустун чогаалчызы А.А. Даржайның чогаалдарында чалгынын сөстөрүнүң дузазы-биле хевир-дээр. Ук суртаал ажылды тыва чогаал башкылары-даа, класс башкылары-даа ажылгап болур.

Мерген домактарны (афоризмнер) бурун шагда-ла чурттап чораан фило-софтар, мерген угаанның, ханы бодалчы шыгыраңгай кижилер, чогаалчылар би-жил, салгалдарга арттырып каан.

Улуг Совет энциклопедияда мынча деп бижээн: "Афоризм "афорисмос" деп грек дылдан укталган, төнгөн уткалыг бодал-ды чечен-мергени-биле илереткен кыска чугаа, кандыг-бир авторнуң ниитижиткен, төнгөн уткалыг болгаш чиге, дорт, шиптинген кыска сөстөрлүг, уран-чечен аяны-биле ханы бодалды бот-тускайлаң, онзагайы-биле, үлегер домактар ышкаш, илереткен болур. Афоризм шынзыдып, тайылбырлап бадыткавас, а кижиниң меделеринге онзагай бодалды-биле дээштиг болуп артар дээнин бадыткап турар.

Афоризмнер өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужу-уткалыг. Амгы үеде кижиниң чугаазына афоризмнерни кирип ажылгаары дээр-ле кижиниң чечен-мергенин, чедингир дылдыын, хөй номчут-тунарын херечилеп турар. Чечен-мерген кижилер-биле чугаалажыры безин солун, дыңнаан кижини бодандырып сонугады бээр күштүг, тускай шинчилиг.

Улуг кижилерниң дыл-домаандан дың-нааным өгбелерден дамчып келген каш чончу кижектерден кириейн.

"Хая чаңгылыг, сөс харыылыг", "Харам кижик пөкпес, халас кежик шижээвес", "Сүт чашкан — сүзүктүг, сүме каткан — дузалыг", "Чалгаан-биле чадыр өөң чударатпа, чалбак чөвүрээ-биле одуң хөмүрөртпө", "Ыт кагар ыяжы чок, ынаныптар бүдүжү чок", "Бай-даа болза, яды шинчи-лиг, тодуг-даа болза, аш шинчилиг", "Чоржаң аътты үш кымчылаарга, ийи базар", "Ада-ие ыраза-даа, алдын хүн уткуп келир", "Сеткилинде хөмейиң ыры болза, сен-даа чүс чыл чурттап боор сен", "Чөптүг сөсте буруу чок, чөремеде сөөк чок" дээни чөп.

"Ай өгленирге, аът амыраар, Хүн өгленирге, кул амыраар". Кырган-авам моон утказын: "Шаанда шагда ты-ва кижик чылгы малын муңгаш, кажаага тутпас, кыжын-даа, чайын-даа аът ажык дээр адаанга турар, ай "өгленирге" чы-лыг бээр, ынчангаш аът амыраар, а хүн "өгленирге", улуг соор, бус-тумандан чүү-даа көзүлбес, ону ажылгап, кул чөм-ненип алып аргалыг" — деп тайылбыр-лаар чүве.

Чон аразында нептерээн чечен сөстөргө дараазында кижек хамааржыр. Кандыг-бир хереглээн чүүлүн тыппайн баргаш, улуг улус бо-ла боттарын оожук-туруп: "Хереглээрге хереме кудуруу тыывылбас деп чүве бо-дур аа" — дээр, "хереме" дээр "динч" дээни ол, а кудуруу-биле караа аараан кижилерни домнаар чүве-дир. Динч кудуруу домнуг деп кырган-авам чугаалаар чүве.

"Терек бүрүзү ажыг, тенек кижик аңчыг" — маңаа тайылбырның херээ чок дээрзи билдингир.

Авторлуг мерген домактарга мындыг кижек кирер: "Тыва дылын, тыва чо-нун, тыва чериң — ожуунуң үш дажы ол-дур, оглум" (А. Даржай "Уш ыдык").

Бо мерген бодалдың чиге, тодазын көрүп тур бис. Шынап-ла, тыва дылы-выс-тын чечен-мергенин, тывызыын Тываның Улустун чогаалчызы А.А. Даржай чогаал-дарында тывынгыр, угаангыр-сагынгы-

ры-биле дээжизин ажылгап чоруурун демдеглээр чугула. Оон чогаалдарына янзы-бүрү, мөзү-шынарга, ие-чашка, күш-ажылга, кырыыр назынга, кижик нүүрүңге хамаарышкан өөредиглиг мерген угаа-дыгларны хөйү-биле ажылгааны солун. Оларны шинчилээр, бөлүктөп чыыры чугула деп түңнелге келгеш, номчукчуга сонугадыр сорулга-биле бо ажылды шилип алган бис.

Чогаалчының "Кижик нүүрү" деп эге-де ("Чогаалдар чыныды", 1994) шупту 81 санныг мерген домактарны кириген, мөзү-бүдүш, эвилең-ээлдек, чончу шы-нар, кара сагыштыг, авыастыг, кажар кижилерниң төлөп чок аажы-чаңын сой-галап бижээни кайгамчык:

Харам-чазый, чилби сеткил —

демир дужак,

Каржы-дошкун, дерзин сеткил —

чидиг бижек,

Кара кузум, өштүг сеткил —

оо-хоран —

Кайызы-даа аажы-чаңың адак багы.

Улуг хырын, улуг тура чуртталгада

Ужур-чөпке, буян-чолга чедирген бе?

Эмин эрттир баян кижик

чүден харам —

Эктинге хеп аянзыдыр кедер шаа чок.

Эргек ораам ирик хендир —

аңаа алдын,

Хемдээн сөөгүн ытка бербес —

аңаа мөңгүн.

Авторнуң "Хүн чөөн чүктен үнер" деп номундан (2013, ар.314-354) "Кара угаан-биле бодаарга" деп кезекте чогаалчының бодалдарын сактып көрээлинер:

"Кижиниң амыдырал-чуртталга-зының болуп турар болушкуннарга, сагыш-сеткилдин ол-бо үелерде янзы-бүрү байдалдарына хамаарыштыр бистиң мурнувуста чүс-чүс чыл бу-рунгаар чурттап чораан өгбелеривис мерген чугааларны, чиге үлегерлерни шагда-ла чугаалап каан.

Сая-сая чыл бурунгаар хүн чөөн чүктен үнгеш, барыын чүкче ажа бээр чораан. Ам-даа ындыг-ла-дыр. Чер база-ла улуг дыка өскерилбээн, ында амыдырал биези дег хайынмышаан. Сая-сая чылдар бурунгаар, амгы бо хүн дег, кижилер өгленчип, ажы-төл төрүп, амыдырал-чурттап чораан. Кайы-даа шагда өөрүшкү, муңгарал турган. Кайы-даа шагда кижилер амыдырал-чуртталгазына хамаарыш-кан айтырыгларны боттарына салып келген. Аңаа харыыларны тып ап чо-раан. Кандыг-бир чогаалчы азы фило-соф эртемден бир-ле мерген бодал-ды чугаалап үнүп кээр, ол бодал өске арткан кижилерни бодунуң чаазы-биле кайгадыптар. Хандыр касканнап, бодал көөр чүве болза, ол бодалды бир-ле мерген угаанныг кижик чүс-чүс чыл бу-рунгаар чугаалап каан база болур. Ол дээш бистер бистиң үениң чогаалчы-зын чөмөлөп, чектээр эргевис чок, чүге дизе ол бодалды, идеяны бодуну-биле билеп турары-биле чугаалап турар. Өгбелерниң чугаалап каан өндүр бодал-дарын салгал бүрүзү бодунуң чурттап турар үезиниң деңгели-биле хөгжүдүп, боттарының амыдырал-чуртталгазын-га ажылгап келген. Ам-даа ажылгаар. Шаг-шаанда бээр кижилерни "кан-чаар чурттаарыл?" деп чаңгыс айты-рыг дүвүредип келген. Кижик бүрүзүнүң амыдырал-чуртталгазы, бүгү ажыл-чо-рудулгазы, сагыш-сеткили чаңгыс ол-ла айтырыгны долгандыр хайнып чоруп турар, чаңгыс-ла аңаа чагырткан бо-луп турар. Ынчангаш ол мөңгө айты-рыгга хары тывар дээш кижик чырык чер кырында чурттап чоруур.

Кара угаан-биле бодаарымга, бүгү

амыдыралдың үнезинге хамаарыштыр айтырыгларны салгал бүрүзү бодуну-биле салып чораан. Кол-ла чүве, мен бодаарымга, бистиң бо хүннерде муң-чулуп чоруур чүүлдеривис чүс-чүс чыл-дар бурунгаар-ла тургустунуп келген болур ышкаш ийин. Мээң бо "Кара угаан-биле бодаарга" деп кезекте ки-рип турар кыска чугааларымны мен бодум тамыкты мурнай чугаалап кел-бээн, ону чүгө мен бодумнуң билген, көргөн, дыңнаан аайым-биле дамчыдып турарым ол".

А.А. Даржайның бо кыска чугаала-рында чонунуң чечен-мерген бодалда-рына даянып, оккур, мерген, өөредиглиг угаадыгларын чедингир бижип дамчыт-каны өгбелерниң улусчу өөредиглери кижизидилгениң күштүг чөпсээ дээрзин улам бадыткап турар. Ол ышкаш ада-өгбелеривистин арттырып каан өндүр чагыг-суртаалдарын амыдыралга ажыл-лаары чугула деп айыткан.

"Кара угаан-биле бодаарга" деп кезекте А.А. Даржай 146 санныг кыска мерген домактарны кириген:

• Сенден артык угаанныг, сенден-даа чараш, буянның херээжен кайы-даа шагда сая-сая чылдар дургузунда чер бөмбүрээниң кайы-даа булуңунга төрүттүнүп көрбээн, моон сонгаар кажан-даа төрүттүнмес, чүге дизе сен — мээң дың чаңгыс хайыралыг авам-дыр сен.

• Чаңгыс терек алаак болбас, чаңгыс даш даг болбас, чаңгыс сапык идик бол-бас, чаңгыс кижик чон болбас.

• "Чычы кижик чазын өлүр, чыраа аът күзүн өлүр" деп улустун мерген чугаазы бар чүве ийин бо.

Авторнуң "Сарыг бүрү үезиниң са-рынналы" (1993, ар. 40-42; а. 46-47) деп шүлүктөр, шүлүглел номундан каш оду-ругларны кижекке көрээлинер.

Үштээн одуруглардан:

Амыдырал бажым суйбап,
Авам ышкаш чассытпаан бол,
Куруг аяк менче сунмаан.

Бүзүрел, Идегел, Ынакшыл —
Бүзүрелдиг үш ыдык аржаан,
Ожумнуң үш быжыг дажы.

Артык сеткил
Ара дүжер — кежик болбас.
Ак шаң бус дег тайлып калыр.
"Өй-шаанда өөр шүлүктөр" деп эге-ден алган мерген домактар:

Мугулай эр
Сүмевисти дыңнаар ийикпе,
Сагышсырап хомудааш чоор.

Сарыылдыг эр
Сүмевисти тоовастаза,
Сагыжывыс саарзык артар.

Өй-шаанда чедип келбээн ачы-дуза
өөрүшкү-маңнай черле сөңней
албас —

Сакпак адаан ажыңадыр шанча
кааптар
Сагышка аңчыг шаанчак болуп
кагыла бээр.

"Кыланнашкан дамдылар" деп номдан (2008):

Чежемейниң хензиг-даа бол үрезин
Черни дежиң үнүп келгеш, хүнге өзүп,
Күзүн барып, адыш сыңмас дүжүттү
бээр.

Амыдырал эвээшти-даа, хөйну-даа
бээр...
Аш-ырымнап черле болбас!

Кижилерниң
Аас-кежик боттун шаанче өйлүг болур.

Меңилиг сын-шынзылга-даа
айтырбас,
Берт-даа бол, ажар артын
ажыдып бээр.
Хаалгачы — муңгаш, кадыр
кашпал-дыр оң.

"Идегелдин чыры" деп номдан (2005):

Анаа бөдүүн ажыл-ишчи кижилерде
Алдын-мөңгүн, алмаз-биле деңнеп
болбас
Арын-нүүр деп арыг-чаагай эртинге
бар.

Аас-кежик өңчү кылдыр
Ада-өгбө дамчып келбес.
Ону кижик боду тывар.

Дүлей кижик кулаа дыбыжы апаарына
идегээр дээр,
Дүннү солуй чырык көөрүн согур ки-
жи идегээр дээр.

Агым суга амы-тындан чарылганнар
саны көвей,
Арагага дүжүп өлген кижилерни
оон-даа хөй.

Чаптанчыг чаш кызын Ава өпейлеп ор.
Салдыг ирей караан шимгеш
удуур часты.

Ааткыышта чаштан туржук,
кым-даа кижик
Арыг-чаагай өпей ырга таалай бээр.

Дамырак суг эрин ажып,
үерлээш-даа,
Далай болбас, дамырак бооп
хевээр артар.

Ааткыышта чаш аакталып
чытса-чытса,
Алызында кижик болуп дорууга бээр.

Азаларның бичези-ле кончуг дижир.
Аай-бажы тывызыксыг херектерге
Ажай буурул мергеннерниң
сүмезинден

Азарганчыг үрен сөзү дуза-даа боор.

Чөптүг-шынныг чурттап чоруур
кижилерге
Чөңгээ-өңчүк, эрбен черле
халдатпайн чор.

Буруу кемни кылып чоруур кижилерни
Бузурбайн, оорга болуп,
чажырбайн чор.

Төре херээн шынныг, чөптүг
тудар болза,
Улуг-чаагай эгээртинмес күштүг
болур.

Төрээн чонун ыяк таптыг эдерерге
Улуг-чаагай кежик-чолга чедип болур.

Ховар дирткен мерген кижик
тыттып келгеш,
Кокай биле хойну кады чаңгыс черге
Оңгачадан суггарыттып шыдавытса,
Ораннарга амыр-тайбың бодарап
боор.

Шынап-ла, бо одуругларда сиңген
утканы оваарып көрүңер даан, чогаал-
чының чонга чоогу, чонунуң бурунгу ды-
лынга ынаа, чаагай, эки чүүлдерге чүт-
күлү, күзелиниң күштүү, мерген угаанын
кижик кайгаар.

Ханы, мерген угаанының
Каш-ла санныг одуругта
Каңнап, шуткуп каарыңны
Кайгал, ханып магадаар мен.

Анна ООРЖАК,
Кызылдың 9 дугаар гимназиясының
башкызы.

«ТҮРЕГГЕ ДҮЖҮП, САГЫШКА АЛЗЫП ЧОРДУМ»

Көшкүн амыдыралдың аар чымыжындан, кызагдалындан далдаравайн, шыдамык, кезжээзи-биле ТАР-га малдың баш санын ийи сая ажыр өстүржүп чораан арат-чоннуң дээр ажилчын кеззэнге хамааржыр ада-өгбөм колхозтажыг, сууржудулгага шалтыктаан бай феодалдар болуп, политиктиг репрессияларга ынчаар таварышканнар. Тываның революстуг намының чазаа нүгүл-күчү-биле кем-буруу кылбаан тыва хамаатыларга эри-шаа-жыны актыг черге чүктеди бээр чорду.

Телээ арбанынга чурттап турган Адыг-Түлүш Халый кырган-ачамның аалының кожолары, Эжжым сумузунуң даргазы, дай аът угбас, тар эжикке сынмас Биче-оол, өг-бүлезиниң херээжен ээзи ТАР ордениниң эдилекчизи, фронтуга дузаламчы чыырының активизи Күскелдей Адыг-Түлүштер чүве. Олар үстүндө аалда фронтучу Уйну-оолдун авазы, оглунуң уругларын азырап олар Шокар-кадайга-даа дузалап чордулар.

1944 чылда ТАР-га аңгы дайзыннарының турганын «Боттанган күзел» деп барымдаалыг шиизинде Тока бадыткаан дээр хөөнүн парлалгада илередип чоруурларга харыы — Токаның «Боттанган күзелиниң» сценарийинде 1944 чылда өлүртүр Биче-оол шынында 1948 чылдың соңгулдазында эндеткен. Биче-оол дарганың эндеткениниң барымдаазын политиктиг өлүрүүшкүнче хажыткаш, көрүкчүнүң сонургалын хаара туткан. Хувискаал херээжиниң чөптүүн суртаалдап, сценага бай, яды аңгыларны боо-чепсектиг демисештиргеш, Совет Эвилелинге Тываның каттышканының барымдаазы-биле көжегезин хагган ши — «Боттанган күзел» Токаның класиктиг гипнозу-дур.

Орус үжүк, домак билир дээш арбанның чурттакчыларының паспортизациязын кылдырарга, чоннуң чиңгине тыва аттарын орусчулуга таварыштырган. Содаа кылгаш, домзактап чораан Шактар-оол сөөлүндө 1948 чылда соңгулдалар эрттиргениниң арагалаашкынында Биче-оол дарганы эндеп каан. Эндегелди аңгы демисели өөскүдөр күткүл кылдыр Токаның политикажытканындан 1949-1950 чылдарда Эжжым, Демир-Сугдан политиктиг репрессияга таварышкан малчын араттар, ырда кирген машиналыг Шарапан Сат, Сат Хирлиг Шарапан, Сат Сандый-оол Шарапан, Сат Доржу Шарапан, Шойдуң Сергей (Ондар), Тюлюш Сарыгбай, Тюлюш Севек-Хуурак, Монгуш Эртине Бады, Монгуш Самаараң, Монгуш Сүрүн, Монгуш Балчый, Монгуш Карбы (Иван) Балчый, Монгуш Насак Балчый, Донгак Шаңгыр-оол, Донгак Чылбак, Ондар Даваа Хүрөң-оол олар. «Контрларның» ажы-төлү, төрелдери адаларының коргунчуг салым-чолун катаптавазы-биле мал азыраксаар ынак мергежилин каггылааш, хоорайларже ажил-амыдырал дилеп чоруй барганнар.

Баян-Колга тараа тарып, мал чазаглаткан аалывыс чайлаглап көжер дээш өглеривис бускулап алганывыста, хенертен аъттарлыг шагдаалар шапкылажып келгеш, боо-чепсээниң күжү-биле кырган-ачам Дүвендейни, ачам Суваң-оолду, акым Сувакты өжүннеринден шындаааш, хоругдалче сүре бергеннер. Азыралынга, кижизидилгезинге амырап дорукканым Дүвендей кырган-ачамны айыыл чок чер чекистери хүлүп алгаш, күчүлелдиг өлүмчө аппарат чыдарын ол дээрзинде билбээн мен. Ополченнерниң дайынчы өөредилгезин сонуургаар болгаш ополчен сургуулу кылдыр

көрдүм. Кижизидилгезинде кара-бора сеткилдиг эвес, кааң хүндүс чаңнык дүжери манаваан мен. «Кижээ хилинчээ чок, малга багы чок кырган бээмни өршээп, келдередиңер» деп соңгу авам Долзаттың ээрежиринге шыдавайн, каржы шагдааның: «Байысаагаш, үндүрүптер!» — дээни меге болган. Бустунган өгнүң орунуга арткан ийи чаштарны, иштинде база бирээни сөөрткен соңгу ие Долзаттың: «Ажил-амыдыралым бузуп кагдылар, ажы-төлүм өскүсүрөттү, аксы-боскун кестилер» дээн ызының утказын, ол кара хүннерниң хугбай уржуктарына моондакталы бергеш, сөөлүндө билген мен.

Шагаан-Арыгга кара-бажындан аъттар чедип ап чораан шаныларым Яков биле Дамба ол хүн, 1944 чылдың июнь 8-те, тос арат: Тумат Базыр-хам, Тумат Агбаан, Тумат Чолдак-Бегзи, Адыг-Түлүш Дүвендей, Адыг-Түлүш Суваң-оол, Адыг-Түлүш Сувак, Адыг-Түлүш Даваа, Адыг-Түлүш Тандар-Кумзат болгаш Ондар Бүдүпей хоругдатканын дыңнап келгеннер. Бестиг-Ажыкка Хуурак-оолдун көшкөн аалының аптара, барбазын үжөп, ок, дары дилген турган актарга душкаш, туттурганын, үш эжи-биле Кара-Малгаш хажызынга чыдалатканын, таакпызы, хавы-биле балыын бөөшкүнөп алгаш чанып келген төөгүзүн байысаарга, чугаалап, истекчиге сорбуларын көргүскеш, шииттирбейн хосталган, хөрөңгизин, өңчүзүн хавыртпаан чаңгыс кижизидилгезин — Ондар Бүдүпей ол. Сес кижини тудуп шииткен, өңчү-хөрөңгизин хавырган, көшкүн арат ажыл-ижин узуткаан.

Хайыракан дааның Үстүү-Кыйыында күззэнден сентябрь айда ачамның эдинмалын хавырып алпарганнар. Хей чон көрүп турда ыым туттунган мен. Хөрөңги хавырылдазы-биле өг-бүлевисти хоозураткан. Соңгу иемниң «ажы-төлүм аксы-боскун кести» дээни шын болган. Ажы-төлүн азыраар арга-шинээн оскунган соңгу авам Долзат ийи харлыг оглу Бадыны азыраарын чагыырга, кунчуу Ондар Ыдам чадаарда хүлээп алган. Ыдамны намдан үндүргеш, кежигүн биледин хавыргаш, сургуул оолдары Яков биле Дамбаны «контрлар» ажы-төлдери-биле кады 1944 чылдың күзүнүндө школадан үндүрүпкеннер. Социал байдалывыс коргунчуг «контрлар» апарганы чон аразындан бисти үндүр кызып турган. Оякталыр, хая көрнүр апарган адам төрелдеринден дуза эрээр хире эвес апаарга, ийи чаш уругларын бодунга алгаш, авам Долзат карак ажыт чурту Могайже тараажылар-биле халбактанчып чорупкан. Мени калган ием төрелдеринче, Телээже кежирипкен.

Политиктиг репрессияның уржуундан хенертен түреге дүшкеш, сагышка алзып, аарып чордум. Сактырымгала, ада-ием өг-өргээзи, каттырышкан, сүтсүг чыттыг дунмаларым Бады, Кара-кыс, Сарыг-кыс тараа, хевээниң чыды безин чытталып турганын. Ийи кыс дунмаларым элээди назы четпедилер. Адыг-Тюлюш фамилияны, адазының адын солутпаанындан чаңгыс класс доозуп, чаңгыс катап парта артынга орбаан дунмам Бады шаны акылары Яков, Дамбаның ачызында үжүк-бижикке өөренип, механизатор болду. Сагыжым аарыыр, улуг тынар, ачамны дүжээр апарган мен. «Сени дилеп чордум, оглум» — деп бо-ла келир. Ак шаң аразындан кышкы соокта кылын харны чара кыштап орат кижини көөрүмге, ачам болур, алгырыптар апарган мен. «Бо оол улаараар, орта удувас болган» — дээш, Дарыймаа кырган-авам Ооруг суурнуң эмнелгезинге чедирип,

эмчилерге социал байдалымны чугаалай каапты. Чаг иштинде бүүрек дег чорааным-даа артпаан. Эмнелге сагыш човаашкын-биле хүлээп алгаш, сыкыртып, эм берип, эмнээн кижизиг сеткилдиг эмчилер Бүрүмааны-даа, Саргыжыкты-даа эки сактып, чедирген ачы-буянын утпайн чоруур мен.

Хайыракан суурга эмнелге туттунмаанда Ооруг суур ийи өрээл бедик эмнелгелиг, школа, садыглыг. Ооруг суурдан Шагаан-Арыгже көжүргөн садыг Чаатинский кудумчузунга турду.

Төрзэн авам Камааканың адазы Халый дарганнаар, бызаңнаар, аңнаар чораан. Кырган-ачамның шевери чурттап орат казанаандан-на эскертинер. Аныак шаанда Ооруг хүрээзиниң дуганын тудушкаш, шаңнаткан көк додарлыг тоннуг, көк чиңзелиг бөрттүг, демичи аттыг, оозун чажырап. Кырааш, чүвээ күш четпес апарганы кончуг. Ижер шайы, тыртар таакпызы, аш-чеми, кырызанып турда-ла, үстү бээрге, аалдардан диленир. Фронтуга дузаламчы чыылдазы араттарның азыраан малын эвээжедип, амыдырал деңгелин кудулатканда, диленилгерге чүве бериптер улус ховар. Орус чон безин ажыл-амыдырал дилеп, кылаштажып турган үе. Демир-Суг аксынга Балчый адашкылар, оолдары Карбы, Насак, кеннээттери Ностуңмаа, Кара-кыс эттиг-малдыг эки чурттап чордулар. Диленип чедерге, куруг чандырбас. Сөөлүндө база политиктиг репрессия тавараан.

1945 чылдың чазынында Кызылга үер болурга, кара-бажында херектеннер суга дүшкен деп медээ дыңналып келген. Шынаа аалдарынга келдим. Адамның кады төрзэннеринден арткан угбаларым Ыдам биле Хандыш Хем-Белдиринге актар, кызылдар дайылдашкан соонда, өлген ак орустар сөөктери үнген озаңнарны бүдүү эргээш, өлген кижизидилгези тыппадывыс диштилер. Шайлап орувуста ада-иезиниң ак орустардан дескеш, Улуг-Дагның бажынга кыштагалаанын чугаалаштылар. Улуг-Хемни кежилдир оларның коданының хонажы амдыгаа дээр саргара берген көстүп чыдар чүве.

Кочук даай-авам он харлыымда оглу Хорлуг-оол биле мени Ооруг эге школазынга кириди. Карандаш, саазынны холга тудуп, каш хондур сургуулдадым. «Кымның оглу сен?» дээн айтырыгга ачамның адын адааш, школалардан үндүртүп чордум. Эртем-биллиг болуксазыңа, ада-төөгүндөн ойтала, ийи арынныг меге ат-биле чуртта деп амыдырал сургаан. Дайзыннарның ажы-төлү өөредилге албан черлеринче шургул кире бербезин шыңгы хайгаарап турган революстуг серемчилел Ооруг эге школазындан мени үндүр идипкен. Школага ындахаа кино эккээрге, сонуургап кирер, оолдар дазылгазынга ойнаксаар турган мен.

Райпо эргелекчилеп турган Сүмбүр чаңгыс чер-чурттугларын бараан-биле бирги ээлчегде хандырып турган. Ооруг садынының элбек бараанын кайгаар турдум. Улуг-Карак садыжының Маңнай оглун көгүдүп, даш чигир дилеп чип, диленип чурттап чордум. Политиктиг репрессиялардан качыгдаткан, когараткан чыл дугайында сагыш-бодалым бо шүлүкчүгештерде сиңген.

Муңгаранчыг чыл
Күчүлелди Тывазынга
Хүлүттүрген кырган-ачам
Дүмбей кара-бажыңа
Түрег-бекке өлүргөн чыл.
Муңгаранчыг каржы-дошкун

Муң тос чүс дөртөн дөрт чыл
Чыраа, саяк кулуннарлыг,
Чылгы малым, хоюм-өшкүм,
Божа, хойтпак былгап ижер
Бода малым хавырган чыл.
Муңгаранчыг, аштанчыг чыл—
Муң тос чүс дөртөн дөрт чыл.

Албан чери школадан
Адым адааш, үндүрерде,
Черим-чуртум улузунга
«Чедир сокпаан контр» диген.
Муңгаранчыг, коргунчуг чыл—
Муң тос чүс дөртөн дөрт чыл.

Каржы-дошкун чылдарны чурттап
эрткеш, ол чылдарның уржуктарын ам-
дыгаа дээр сактып чоруур мен. Ада-
өгбөм сактып, ийлеп-даа чордум. «Өскөн
черим» деп шүлүм база шыгжаттынып,
төөгүге артар болзун.

Өскөн черим
Өгбелерим «контрлааштың»
Өскүсүрөп, тояп чорааш,
Ада-ие чок-даа болза,
Аалдарының аразыңа
Аргастанып өскөн черим
Изиг-соогу каккылашкан
Ием чурту Телээ чүве.

Ие-төрөл хайыралыг
Ийлээнимни эмней сүйбааш,
«Улуг тынып чорбайн, Сазай,
Ундаралың уттувут» дээн.
Угбаларым чагыын дыңнап,
Уурак, тараан дилеп ижилп,
Улчул өскөн черим Телээ.

Кадын, тооруун чыггаш, төтпес,
Кара-ногаан эзимнерлиг
Бестиг чайлаг Ыргайтының
Безин казып берип чораан
Аңчы Халый Телээ хемге
Ая-дузаан салып бээрге,
Авам угун салгай бергеш,
Аңзак база апарган мен.

Ынак черин алгап-мактап,
Ылаңгылыг үннер алчып,
Ырлап хонар сыгыргалыг
Эжжым, Телээ белдириниң
Эзремиден кадыргылап,
Авам чурту Телээ хемниң
Аялгазын дыңнап өстүм.
Сазай АДЫГ-ТЮЛЮШ.

Октябрь 30 – Политиктиг репрессияга таварышканнарның хуну

САМБУУ ООРЖАК: КЫМЫЛ ОЛ?

Тываның баштайгы эртемдени Самбуу Оор-
жак Буян-оолович 1916 чылда Барыын-
оонок кожуунун Эрги-Барлык сумузунга яды
Ооржак Буян-оолдун өг-бүлезинге төрүттүнген.
Өг-бүлениң 12 ажы-төлүнүн эң улуу. Кажан ону
түт, хоругдал турда, ада-иезинге, дуңмаларын-
га ыйыл диргелип келгенин билгеш, «кижиниң
оолу мен» деп өчээн.

Москвага эртем четкеш, 1945 чылда Тыва-
ны чанып келген үжөн хар чаа четкен эртем-
Тока болгаш ооң хүрээлели соок уткуп,
оросан-на кызып-кыйып эгелээннер. Баштай
СЭП Тыва обкомунуң лекторунга, ооң соонда
Тываның эртем-шинчилел институтунуң эртем
ажылдакчызынга ажилдап турда, 1946 чылда
ону тудуп хоругдааш, Совет чазакка удур сур-
лал непереткен, партия ажилдакчызынга (С.
Токага) удурланып турган дээш, ону «ок-
тук сектиг айыылдыг контр», «чоннуң дайзы-
ны» деп өжегерээн нүгүлдээш, ооң бажыңын
чеп-чиндип тургаш, ок-бижек-даа, боо-чеп-
кек-даа КАЧК-ның (күрүнениң айыыл чок чо-
рук комитединиң) ажилдакчылары тыппаан.
Ооң бажыңыга 53 дугаарлыг АРАЭ биледи,
өренип тургаш, тырттырган чуруктарының
фотоальбому, 0369666 дугаарлыг медаль шын-
ылгазы, «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң
тут дайынынга зрес-маадырлыг күш-ажылы
дээш» деп медаль, хөй номнар, кызыл карттыг
ТАРН-ның программасы, Москваның чөөн чүк
кустарының институтунуң аспирантуразынга
өренип тургаш, кандидат эртем ады дужаа-
тан дугайында профессор П. И. Фесенконуң
ат салган шынзылгазы, «ТАРН-ның ролу»
деп 148 арында парлаан диссертациядан аңгы
нүү-даа чок болган. Ол-ла хевээр 30 харлыг
ыялык эртемден-даа ис чок читкен. Ооң эдилеп
ораан эт-севи-даа, эртем ажылы-даа тывыл-
гаан. 1990 чылдың январь 30-де РСФСР-ниң
дээди судунуң доктаалы-биле О. Б. Самбуу-
ну буруудатканында үүлгедигниң составы чок
дээш агарткан...

Ол ам турган болза, 98 харлаар. Аняяк
ортөмдөнн «сыырыпкан» кижилер дугайында
дөрт болгаш адын адап тургаш бижиирге, кол
рольду ынчангы «ада Тока» деп чүдүп турга-
ныыс Тока Салчак Калбак-Хөрекович ойнаа-
ны билдингир болгаш маргыш чок.

Ол кайгамчык салым-чаянныг аныяк эр-
темдени 30 харлыында шиидип, шөлүп, узут-
кап кааны Тока баштаан удуртукчуларның
арын-нүүрүндө. Ол ынчан-на көдээ ажил-
атый-биле чергелештир, Тыва черниң ажык-
байлаан ажыглап тургаш, хөгжүүрде, каа-
дырлар өөредип белеткээш, улуг дизе, 25-30
чылдар эртерге, аграр-үлөтпүрлүг апаарының
аргазы бисте бар деп сүмө, санал кииргеш,
Токаның көөр хөңнү чок чоруунга таварыш-
каш, шаажылал-репрессияга чыгадып, 25
чылга шииттиргеш, кижы шыдаар аргажок,
кадыг-ширин лагерлерге өкпе аарый бээр-
ге, Казахстанның чes казар шахталарында

эккээрге, ол аңаа мөчээн. Ынчан оон хары чүглэ 33 турган. Ол оода-ла 60-70 хар чедир чурттаан болза, эртемге, Тываның хөгжүлдэ-зинге хөй-хөй кайгамчык чүүлдерни кылыр турганы чигзиниг чок.

Ооң адынга дараазында шүлүктү тураскааттым.

Эртемденге мөңгө тураскаал

Хемчик болгаш Барлык хемнер суун ижип,
Хензиг чаштан Тыва черге мандып ескеш,
Он беш харлыг оолчук тургаш, суму баштап,
Оккур-мерген угаангырын көргүскештин,
Эргим чурттуң хөгжүлдезин шапкынчыдар
Эвин бодап, эртем-билиг чедер дээштин,
Эртем төвү — Москвага аспирантураны дооскаш,
Эртемден ат чедип алгаш, соруу бедик
Эвээш чоннуг Тывазыңга бараан боор деп
Эчис-чырык күзелдерлиг ээп келген.
Арбын чоннун ажыл-ижин бүдүржүрдө,
Аразыңга кады чоруур, эптиг-чөптүг
Аныак ол эртемденниң аажы-чаңын
Арат чону деткиир, тааржыр, ынак боорга,
Адааргалдан «ада Тока» чарлыр чазып,
Ээп келбес шөлүлгеже чорудупкаш,
Эртемденден чарлып аарын бодай берген.
«Малывысты сая-сая өстүрбүшаан,
Байлаавысты шинчил, казып, ажыгларда,
Каадырларны өөредип белеткээштин,
Кайгамчыктыг бурунгаарлап хөгжүвүшаан,
Аграр үлетпүрлүг болуп сайзырал боор
Аргавыс бар. Ажы-төлдү өөредип, белеткээл» деп
Кончуургак ада Токага сүмө каткаш,
«Контр», «дайзын», «чазакка удур» атка четкен.
«Балдыр-бээжек, үжен хар чаа четкен оолчук
Бажым ажыр халыыр бодап, семей берди,
Оон эрткеш, бир-ле хүндүс орнум ээлеп
Олурупса хөңнү-ле боор, ат-ла болдум».
Шак-ла ыңдыг бодап-биле каразыгдан
Чалыы, чараш эртемденни узуткаар дээш,
Чылбыга дег хоптак, каржы, авыастыг
Чылбың ыт дег чыпшылаңнааш чалчаларын
Эриин ашкан эргелерлиг Тока чыгаш,
«Эртемден Самбууну тудуп хоругдааштын,
Кажанда-даа ээп келбес, өлүм оруу
Кадыг-ширин Соңгу чүкче шөлүңер» — дээн.
Ырма сынчыг кара сагыш, нүгүл, хоптан
Эртемденниң оруу ынчаар моондакталган.
Ынак Тыва, келир өйү, чону дээштин
Ыдык-чаагай күзелдери бүтпейн барган.
Ээп келбес, каргыш-өлүм шөлүлгеге
Эрээ-хинчек көрүп чорааш, мөчүп калган.

Тыва черниц эң баштайгы эртемдени
Тыва чоннун чоргааралы Самбуу Ооржакка
Барыын-Хемчик, Эрги-Барлык төрзэн чону
Балалбас ис — тураскаалды тургузуп каан.

Самбуу Ооржак — баштай үнген шолбаныыс
Салгалдарга орук айтып, чырып чоруур.
Ынчангаштың ооң ады чүс-чүс чылда
Ыдык-сүзүк сагызын бооп артар болзун.

Ким-оол САРЫГ-ДОҢГАК,
ТР-нің алдарлыг башкызы.

«УРААНХАЙ — ТЫВА»

«Ураанхай — Тыва» деп ат-биле Тываны адаарының дугайында республиканың алдарлыг оолдары композитор Амыр Хоюгбан, журналист Владимир Чадамба дээш, өске-даа эштерниң «Шын» солунга бижип каан материалдарын номчудум. Тывада чурттал турар бүгү чоннуң референдумунга ол айтырыгны кирирерин база сүмелзээн чорду. 1990-1994 чылдарда Тыва Республиканың Дээди Советиниң улус депутаты турган Владимир Чадамба «Ураан-

хай-Тыва» деп атты саналдап турда, чамдык депутаттар Тываны ынчаар адаарга кайын боор, куду көргенивис ол дээннер. Чүге ол депутаттар ынчап турганыл? Ону хандыр сайгарып көрзе кандыгыл? Ол айтырыг, 20 ажыг чыл эрткенде, катап тургустунуп келгени база билип алыксанчыг бооп турар. Мен бодаарымга, делегейде алдаржаан бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгунун үндүргени чеди томнуг «Ураанхай — тыва депутаттар» деп ном-биле харыл-

заалыг болгу-даа дег. Бурун-
гаар көрүштүг, улуг угааныг
кижи ындыг чүве чугаалавас
ужурлуг. Ыдык ырывыстың
сөзү, аялгасы Моолдун хамаа-
тылары тываларның болгай.
«Ураанхай — тыва мен» деп
ылаар бис бе?»

Референдум эрттиреринге биске хөй акшаны кым бээрил? Күрүнө документилерин, таңма, адрестер эде кылырынга база эндерик акша херек апаар болгай.

Ч.ОНДАР, пенсионер.
Ак-Довурак хоорай.

КАРЖЫ-ДОШКУН ХИЛИНЧЕКТИ ЭКТИНГЕ ЧҮКТЕП...

РСФСР-ниң Дээди Со-
ветиниң 1991 чылдың
октябрь 18-те «Политиктиг ре-
прессияга таварышканнарны
агартыр» дугайында доктаалы
езугаар октябрь 30-ниң хүнүн
«Политиктиг репрессиядан кога-
рааннарның сактыышкын хүнү»
кылдыр демдеглээрин доктаат-
кан. Хоойлу-дүрүмге таарыш-
пас репрессияларның аар-берге
халавы Тываның арбан, суму,
кожууннарын оюп эртпээн.
1930 чылдарда эт-хөреңгизин
кандыг-даа суд шиитпири чок-
ка хавырытып, эрге-шөлээзин
казытырып, турум чурттаар
черлеринден шөлүттүргеннерни
санаарга, 1214 кижи болган.
Доктаалды хүлээп алган соонда
1050 кижини агарткан.

Тыва Арат Республиканың чылдарында «чоннуң дайзыны», «контр» деп коргунчук атты эдилеп, Совет тургузугга удур суртаал чоруткан деп нүгүл-биле кандыг-даа буруу чок кижилерни тудуп хоругдааш, шиндип, дээди ялага безин чедирип турган. Улуг-Хемниң Хайыракандан Адыг-Тюлюш Хемчик-оол Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиум даргазы тургаш, 1938 чылда репрессияга таварыш-каш, адып шийтирген. Оон-даа өске хөй-хөй кижилер буруу чокка хоругдаттыргаш, ис чок чиккен.

1938 чылдың август 31-де ТАРН ТК-ның 3-кү Онза плenumу ажылын эгелзэн. Чурмит-Дажы, Данчай дугайында илеткелди ТАРН ТК-ның чингине секретары С.Тока кылган. Аңаа контрреволюстуг Чурмит-Дажы, Данчайларның бөлүүнүн херээ-ниниң истелгезин доозулганын база ону Онза судка удавас көөрүн чарлавышаан, оларның салым-хуузун баш удур үзе шийтирпелеп каапкан. Ооң-биле чергелештир контрреволюстуг бөлүктүң чер-черлерде адырларын, артыышкыннарын «дазы-лындан тура тыртып» узуткаар чидиг сорулганы салган. Ынчанга ол херекке ажылдаар, эң-не кол чугула чүүл нам, чазаанга ханы бердинген кадрлар чугула апарган. Ынчанга илеткелде чугула сорулгаларның бирээзи — «контрреволюстуг идегеттер-ниң когун үзе узуткаар төлээде, хол-буду сирилевес, хан-чинден кортпас кадрлар херек» деп айыткан.

1938 чылдың октябрь 10-13-те болган Онза ажык суд доостуру билек, ТК-ның кол ажылдакчылары боттары баштааш, кожуун бүрүзүнге хөй «контрларны» илередип эгелзэн. Чадаанага, Шагаан-Арыгга, Самагалдайга болган сүртенчиг, уйгу-дүштен ыраваас судтарын чалгыы чаңгыс эвес кижилерниң салым-жуузу ол-ла черинге үзе шиитпирлзэн. Шаажыал Тываның булуң бүрүзүнге каш чыл

улажып келген. Маңаа чижек
кылдыр архив материалдарын-
да айыткалды ап көрээлиңер.

«Чөөн-Хемчик, Солур, Хөндөргей, Хайыракан, Баян-Колдан 60 ажыг, Тес-Хемниң Тестен, Тере-Хөлден, Бай-Хөлден, Чыргаландыдан 30 ажыг, Тандының чүгле Көк-Булун сумузундан 60 ажыг, Улуг-Хемниң Көк-Чыраадан 20 ажыг кижилиг контр бөлүктөрү чылча шалкан. Хөндөргей, Хайыракан ийи сумуда кончук дьыңзыг контр бөлүк бары илэрзэн.»

Устунде айтканывыс «холу-буду сирилевес, хан-чинден кортпас кадрларга» хоойлуну 1939 чылдың апрель 1-де бадылаан. Ону «ТАР-ның Иштики херектер яамызының шүүп үзер коллегиязының дүрүмү» дээр. Ында «херекти шииндерде херектен болгаш херечи кижичокка, чүгле ооң байысаалга материалын барымдаалап шииндер ужурлуг» дээн. Бо чүүлден ис чок читкен улустуң салымчолу билдингир апаар. Бо хоойлу-биле чөпсегленип алгаш, Иштики херектер яамызының төлээлери кожун, суму бүрүзүнге кара туразында хөй кижилерниң амы-тынынга четкен. Эн хөй репрессияга таварышкан кижилер Эжым, Хайыракан, Ийи-Тал, Торгалыг сумуларын-дан бооп турар. Хайыракандан Адыг-Тюлюштерниң бүгү төрөл бөлүү безин бар. Сендир-оол Александра Чадамбаевна — Адыг-Тюлюш Чадамба Олдукаевичиниң уруу. Ол тос харлыг турда ачазын тудуп алгаш барган, өнчүзүн хавырган. 1945 чылда төрзэн херечилелдерни кижи бүрүзүнге массалыы-биле кылып эгелээрге, «контрнуң» уруу дивезин дээш авазының Мумалдай деп фамилиязын бижидип алган. Оон ыңай та чеже кижит-сывын өскерткен чүве.

Бистин кожуунда бо хүннер-де репрессияга таварышкан улус боттары чок, оларның ажи-төлү хоойлу езугаар репрессияга когараан деп санадып турар 12 кижй бар. Чингелделерни 8 кижй ап турар. Ынчангаш Хайыракан школазының өөреникчилери Эжжм, Хайыракандан эң хөй кижилер репрессияга таварышкан болганда, шинчилел ажылын чорудуп, сактыышкын болгаш өске-даа үнелиг материалдарны чыып, архивче дужаап, төөгүге балалбас исти арттырар болза эки. Школаның чанында Адыг-Тюлюш Хемчик-оолдуң тураскаалын 2003 чылда оглу Бак-Көктүң эгелээшкени-биле чондан кирген акша-төгери-биле туттурган. Ол тураскаалды школа коллективи хүлээнип ап, чаагайжыдып, ногаанчыдып, арыг-шевер тударын күзээр-дир мен.

Ольга АДЫГ-ТЮЛЮШ,
кожууннуң архив эргелекчизи.

ШЕКПЭЭР СУУРНУҢ ТУРГУСТУНГАНЫ

Тываның Баштыңының грант-деткимчези-биле чарлаттынган мөөрейге

Тываның Россияның хүрээленинге киргениниң 70 чыл ою база Тываның найысылалы Кызыл хоорайның 100 чыл болган оюн демдеглээр бо улуг болушкуннарга хол куруг ораарга кайын боор дээш хоочуннарның сактышкыннарын, ажилдап чораан үлериини бо чүүлде бижидим.

Шекпээр сумузуңуң эге үндезини тургустунуп кээрде мындыг болган. Ол үеде Тываның арат чону көшкүн амыдыралдыг болгаш өглерге чурттап, ажил-төлүн өстүрүп, ажил-хожулун кылып чорааннар. Чылдың дөрт эргилдезинде дөрт катап көжүп шимчээр, олар-белчири солурлар. Үениң эргилдезиниң аайы-биле чаңгыс черге бөлүгөжүп, дем кадып, бот-боттарыңа деткижи чурттаары чугула херек апарган. Оон-на журундан МЧАЭ-лер, ЧАЭ-лер чер-черлерге тыптып, үндезилетинип, мал, чер ажилын хөгжүдүп эгелзэн. 1940 чылдарның эгезинде амгы элзэн каш өглер хонгулап алган. Оларның чанынга 2-3 хире терек, дыйтан кылган казанак бажыңнар-даа тудуп эгелзэн, чүү-хөөзүн шыгжаар дээш аңмаар-серилерни шыырак кижилер кылып эгелзэн. Оон дараалаштыр Ада-чурттуң Улуг дайыны доостурга, Тыва эки тура-биле СССР-ниң хүрээленинге кирген соонда, тарамык ажил-агыйларны чаңгыс аайлап, коллективтиг ажил-агыйлар кылып, колхозташтырып эгелзэн үе турган. Чер-черлерге чаа-чаа колхозтар тургустунуп эгелзэн.

Ынчангаш Шекпээр сумузуңуң девискээринге база колхоз тургузары негеттинип келген. 1948 чылдың июнь 10-да «Кызыл Тараачын» деп колхозту тургускан. Колхозту тургузарда, амгы Суг-Бажыңга турган «Искра» колхозту, Актың Арысканныг-Арыгга турган «Трудовик» колхозтарны дүжүргөш, «Кызыл Тараачын» деп чаңгыс улуг колхозту тургускан. Оон даргазынга колхозчулар бир үн-биле Орбаазан Ооржакты соңгааннар. Орбаазан ол үени-биле кончук эрес, бурунгаар үзелдиг, чон-биле чугаа-соот кылып билер, организацы кижилер турган. (Ол дугайында С.К.Тока «Барың кожуннарда чорааным» деп сактышкыннарында бижээн). Колхозтарны тургузуп турда Чылбак-оол Куулар (Ооржак) база кончук улуг ажилдарны чорутканын хоочуннар сактыр. Колхозтажырының мурнуу чарында-ла үстүнде бижээн амгы Биче-Тей адаанга турган ыяш бажыңнары, аңмаарларны, өглерни Биче-Тейниң үстүңе эккеп көжүргүлзэн. Оон-на «Кызыл Тараачын» колхозтуң үндезин таваа салдынып эгелзэн. Бир-ле дугаар чаңгыс өрээл ыяш бажыңын тудуп кылган. Оон 4 өрээлдиг эге школаның тудуун кылып дооскан, бир өрээлге башкылар ажилдаар, арткан 3 өрээлге өөреникчилер өөренип турган. Школаның чанынга чым шыгжаар ханызы 4-5 метр чер складты чудук-биле оңгар иштин кажаалап тургаш кылган (ам болза, погреб-дир ийин). Ынчан өөреникчилер түр бажыңнарын-

дан кээп столовадан чымненип турганнар. Ол бүгү ажилдарны чаңгыс бурят омактыг, улгады берген назылыг Убаева дээр херээжен башкы харылап турган. Тывалап билер кижиниң бажын сыйлап каап чоруп турар аажылыг башкы. Беш чыл ажилдааш, чуртунче чорупкан.

Ынчан тудуг материалы бар эвес, тайгадан эккелген чудуктар-биле тудуг-суурун айт-шары-биле кыш-чай чок сөөртүп тургаш, тудуп турган. Ол тудугларга бистиң хоочун өгбелеривис ажилдап чорааннар. Ам бистиң аравыста чок. Олар тудуг талазы-биле түр курсту дооскан Моңгуш Белек-Байыр, Куулар Делгер-оол, Моңгуш Часкал, Ооржак Эртине-Очур Маскырович, Ооржак Эртине-Очур Өвүне, Моңгуш Сегбелдей, Моңгуш Дамдагай, Моңгуш Достай-оол дээш, оон-даа өскелер. Ол дээрге 50 чылдарның эгези-дир. Чоорту колхозтуң экономиказын, тудуг-суурун көдүрер айтырыг тургустунуп келген. Ынчангаш суур адаанга саман кылып оңгарны (карьер) дөзевилеп тургускан. Өг орну хире тып-тырыкы оңгарны каскаш, оон ортузунга кончук быжыг дыйт чагыны кадап каан турар. 4-5 шарыны моюннарындан кошкаш, чагыга баглааш, оңгарда уруп каан довуракче сугну куткаш, шарылар-биле бастырып-ла эгелээр. Малгашка хээндектеп каан тараа саваңын азы сигенин холуп аар. Ынчан цемент бар эвес, чарылбазын дээш быжыглаары ол. Оон адаа-үстү ажык, ийи уюнда ту-

кончук-даа шимченгир Салчак Сендажы деп дарга турган. Алыс боду Бай-Тайга чурттуг. Чай боорга, саманни бастырып, хап тургаш, а кыжын Аяңгаты тайгазындан чоон чудуктарны белеткээш, шанак-биле кири сөөртүп ап турганнар. Клубтуң тудуун комсомолчу аныяктар кылган. Орта колхозтуң оолдары, урулары эрестин көргүзүп, колхоз баштаар черинге мактадып-шаңнадып турганнар. Колхозка ажилдаан улус холунга арыг акша алыр эвестер. Бир хүнде чиири-биле 3 аяк соктаан далган, бир омааш сарыг үс алып, а чыл төнчүзүңдө күш-хүн-биле («трудодень») тараа-быдаа-биле санажыр. Ынчан аныяктар кончук-ла шыдамык, күш-ажылга ынак турганнар, клубту 2 чыл иштинде кылып доосканнар. Оон бирги даргазынга клубту тудуп дооскан Эртине-Очур Маскырович Ооржакты колхоз баштаар чери томуйлаан, дузалакчыларына дуңмалары болур Иван Дагба, Кашпын-оол Ооржакты, а аштакчыларына херээжен-нер звеноларын клуб тудуунга эки удуртуп турган Чигден Ламажыковна Моңгуш (фронтучу Моңгуш Чоттуң өөнүң ишти) база Кара-кыс Бегзиёвна Ооржак ажилдап киргеннер. Үстүңдө аныяктар өөрүнүң аразынга культура-массалыг ажилдар талазы-биле тергиидеп турганнар. Клубту контрамарка дээр 4 печканы ыяш топка-биле одап турган. Ол-ла чылдарда чоон чудуктар-биле карандашкылаштыр чонуп, хаарылгалап тургаш, клуб чоогунга ыяш садыгны

Өшкү-Саар Ооржак (шолазы «Хавыялыг»). Шоланың кол утказы, ынчангы үеде эки ажылы дээш «ТАР-ның республика ордени-биле» шаңнаан соонда шолла ат тывылган. Бир дугаар мал эмчилери Харбаа Моңгуш, Дүрбүү Самбуевич Сарыглар, Базыр Моңгуш олар чүве. Ол үеде колхозтуң-даа, хуу-даа чонунуң малын деңге эмнээр турган. Ынчан мал эмчилери кыш-чай чок айттыг тарамык аалдарны, өглерни чаңгызын-даа ойбас, кагбас, малын эмнеп, хонуп-дүжүп чоруурлар. Аалдар кезип чоруурда бүгү-ле эм-томун арттыган, күш-хүненин таалыңында дергилеп алган, кончук хой кежи дүктүг тоннуң азы чагызын тон даштындан кедипкен чоруурун бо-ла эскерер мен. Чүге дээрге 3-4 харлыг турар үемде авам, ачам үргүлчү көдээге чурттап, малчыннап чорааннар. Мал эмчилери чаваналаан мал аймаан, бажы тензэн улуг-биче малды (сенерос деп аарыг), төрээш, савазы саадаан мал-манны, мал быдындан быдаан анай-хураганны черле өлүрбес турган. Боттарының кылып алган эм-тому, херексели-биле албан экиртип каар.

Колхоз чолаачылары кымнар чорааныл дээрге Чайгаанчык Шокар-оолович Моңгуш, Кучаңмай Ооржак, Часкал-оол Сактааевич Моңгуш, Кушкаш-оол Куулар олар «демир айттың» тынын тудуп эгелзэннер. Бирги тракторну Серээ Чажылдыгович Куулар, Таң Моңгуш, Серээ Соян башкарганнар. «Кызыл Тараачын» колхозтуң саң-хөө ажилын удуртуп чорааннар-га Кулдай-оол Улуг-Каракович Ооржак, Саакпан Маады, Төгүс-оол Хунаевич Куулар олар хамааржырлар. Партия нам үүрүңге Дарый-оол Ооржак, ховунуң учетчик бригадирлеринге Өктекоол Куулар, Седен Моңгуш, шээр, чылгы малдың бригадир-учетчиктери Доржу Ооржак, Санчыдар Шокар-оолович Моңгуш олар бооп чорааннар. Тудуг-суур ажилын Белек-Байыр Санаапайович Моңгуш удуртуп чораан. Колхозтуң малының бажын онча-менди камгалап, оон санаашкын, чизелээшкыннин колхозтуң ревизия кежигүннери чыл, ай санында шыңгыы чорудуп келгеннер. Ол ажилды кылып чорударына Моңгуш Дүдүкпен, Ооржак Доржу, үстүңдө адааным мал эмчилери шыңгыы ажилды кылып турганнар. Мал чизезин кылыры кончук берге, нарын, чыл төнгүже ийи катап чорудар, баштай «шокар» даңзы чизези, оон «нарын» бижик чизези чыл төнүп чорда, аалдарны шуут чаңгыстап кезип чорааш, мал чизези кылыр. Эрес-кашагай, олут орбас, чыдын-чытпас, эртем-сургуулдук кижилерниң бирээзинге колхоз даргалап чораан Мынчаа Күжүкпенович Моңгуш хамааржыр. Бичии кижилер көөрүмгө үргүлчү суурун бир кылдыр кудумчуларда айттыг чортуп чоруур дарга болгай. Эртенгиниң 6-7 шакта колхозчулары хову-шөлче, ажил-ишче эвилелдеп турганы ол. Сөөлгү чылдарында малчыннап чорааш, Тыва АССР-ниң «Алдарлыг малчыны» деп атка

четкен.

Колхозтуң малының бажы көдүрер дээш бир дугаар тиниң малын малдап кадап хойжулар: Сарыглар Мар оол, Ооржак Идимбуу, Оор Дамдын-Сүрүн, Куулар Б. Доржу, Ооржак Узун-Үн, Ховалыг Өктекоол, Оор Ылдык, олар-дыр. Чылгычы Ооржак Ытпак, Моңгуш Хуралбай, Ооржак Күрс Моңгуш Хоюг-оол. Бир-ле гаар Кызыл-Мажалык орун дуунга орук даргалап, ор кылдырып турган кижилер Ооржак өгбевис ол бол (Ам болза Шекпээрде чур чоруур Чечекмаа Саяты оларның ачазы боор кырдыр ийин). Ол үеде күштү шина-техника бар турган Шекпээр — Кызыл-Мажалык орун хол күжү лом, хүү кукун-хаай-биле, хол тергээт тергезинге хааржактарлып алгаш, сай-довураан аш сөөртүп тургаш, кылып Көп-Кежиглерде көвүрүгү кончук чоон дыйтарны тайга кыжын айт-шары-биле сөөк эккеп тургаш, кылгылаан. бодап кээрге, ол үениң б кыларына мындыг башкы хамааржыр: Сарыглар Со Сочут Мочунгурович Оор Чечекмаа Тасон Ооржак, Дүк кыс Ооржак, Дондуп Оор оон өөнүң ишти Мажалык Оор Кыржылаңмай Семис-ооло Моңгуш. Олар 6-7 классты д каш, бичии школа назыны ч тарны эртем-биллиге өөр чорааш, чоорту бот-өөредил биле тускай ортумак башкы теминге четкен. Олар 60 чылдың төнчүзүңгө чедир башлаашкын ажилын уламчылаа Чаа тургустунган колхоз экономиказын көдүрери эр жок чугула апарганы-биле колхоз тургустунгаш, чыл аж чорда, колхозтуң сүт-бара фермазын Суг-Кажаага ор низаастап тургускан. Ферма инек кажаазын колхоз кежигүннери кылганнар. О бирги эргелекчизинге Дүдүк Моңгуш томуйлаткан. 50 ты уксаалыг инектерни 4-5 саа чы хол-биле саап турганна Кежээки, эртенги сагган сүт хуннун-не эртенги шакта Кызыл Мажалыктың сүт хүлээп аа черинге дужаар. Бир хонук 400 килограмм сүтү саап аа турган. Оон учетчинге Серээ Кундуспайович Куулар ажилда турган. Кончук шыңгыы, арыг-с лиг, негелделиг кырган. Малда ашкарар-чемгерерин, кажаа-м рааны шын, чылгы тургузары негээр. Саанчыларын, ажил чыннарын эртенгиниң 5 шакта ла оттура бээр. Инек чемгерер силосту улуг эвес оңгарга кылы аар турдулар. Оон өөнүн, чы дының экизи-даа кончук боор чүве болгай.

«Шекпээр» совхоз оон соон да 1961 чылдың апрель айда тургустунган.

Намчал-оол ООРЖАК
күш-ажылдың хоочуну.

1948 чылдың июнь 10-да «Кызыл Тараачын» деп колхозту тургускан. Колхозту тургузарда, амгы Суг-Бажыңга турган «Искра» колхозту, Актың Арысканныг-Арыгга турган «Трудовик» колхозтарны дүжүргөш, «Кызыл Тараачын» деп чаңгыс улуг колхозту тургускан.

далыг хааржакты дески черге салгаш, долдур малгашты уруп каар, хүн караанга кадып каарга, хааржакты уштуп алып. Тууйбу ышкыш саманнар-биле ажил-агыйга херек тудуглар кылыр. Чамдык улустар бажың-даа кылып ап турганнар. Чоорту суур үстүңгө езулуг өрттөткен тууйбу кылыр «кирпиш-сарай» деп черни колхозчулар кыла шаап алдылар. Оон чанынга ыяш дилер пилораманы ажылгалап киригеннер. Ол ийи бичии бүдүрүлгени Иван орус дээр кижилер башкарып турган. Суур улузу ол черни адаа «Саман бажың» чоогу дээр. Ол-ла самандан кылган тууйбулар-биле Биче-Тей бети ажык ховужукка саман турдулар. Ам болза ол эң адаккы «Дружба» кудумчузу. Ам Моңгуш Шет фронтучунуң адын эдилзэн. Ол школаны суурнуң херээжен чону кылышканы солун.

Суурга эң улуг көрүштүг тудуг — культура одаа клуб. 1955 чылда баштайгы саман клубтуң тудуун Эртине-Очур Маскырович Ооржактың удуртулгазы-биле тудуп эгелзэн. Ол үеде «Кызыл Тараачын» колхозтуң даргазы

база кылып дооскан. Оон бир дугаар садыгжызы Хүлер-оол Бадыаңович Моңгуш болган. Сөөлзүредир өөнүң ишти Дүү-Дарый Көк-Хунаевна Моңгуш-биле кады садыглап турганнар. Колхоз үезинде доктаамал электри чырыы бар эвес. Амгы ийи каыт школавыстың орнунга саман малгаштан кылган бажың иштинге дизел моторлуг станция ажилдап турган. Оон бирги моторизи Серээ Чажылдыгович Куулар болган. Оон чырыы кезээ 10-11 шактарда өжүп каар, а кышкы үеде эртен 6-8 шактарда кывар. Мотористеп турган Серээ Куулар кырганның уруу ам болза Шекпээрде чурттап чоруур Лотерея Серээевна Куулар ол. Лотерея Серээевна «Шекпээр» совхозка бүгү назынында бухгалтерлеп ажилдааш, пенсияже үнген. Колхоз үезинде кол-кол ажилдарны удуртуп, кылып чораан хоочун өгбелерни сактып бижип көрейн. Бир дугаар эмчи — Серен Саая, эмчи сестразы Суут Шыраповна Сарыглар бүгү назынында ажилдап келдилер. Бирги хлеб быжыгжыкызы —

Акциялар

ОРУККА КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР!

Эрткен неделяда Арбат республика чергелеринде орук-транспорт айыыл-халавынга удур хемчеглер тураскааткан акция эрткен.

Аңаа республиканың аңгы-аңгы яамылары, ТР-ниң Дээди палатаның, ТР-ниң Хөй-ниити палатаның, Бүгү-россияның фронтунун, ТР-ниң палатаның, Өг-бүл

када орук-транспорт айыыл-халавынга удур хемчеглер хүнү деп чарлаан. Бо хемчеглер чүгле Кызылга эвес, а республиканың шупту кожуннарынга эрткен.

Акцияны ТР-ниң кадык камгалал сайыды Орлан Донгак ажиткан:

— Орук-транспорт айыыл-халавынның чылдаганындан чоннуң кемдээшкенин ап турары — чидиг айтырылганың бирээзи. Чылдың орук-

гырганнар.

Тывада айыыл-халап медициназының улуг эмчизи Динара Ховалыг республикада болуп турар орук озал-ондааның 60 хуузу Кызылга болганын дыңнаткан. Оон аңгыда чолаачы бүрүзү айыыл-халапка тава-рышкан улуска бирги дүрген дуза чедирерин билер болза эки деп демдеглээн.

Ол-ла үеде Арбат шөлүнге республиканың хан кудар станция-

гаш уруглар херектерининг итирелиниң болгаш өске-даа абан черлерининг төлээлери келгилеги киришкен.

Сөөлгү үеде республиканың оруктарында орук-транспорт айыыл-халаптары хөйү-ле болуп турарын солун-ар арыннарындан номчуп, аңаа дамчыдылгалардан көрүп, аңаа турар бис. Оон уржуун-а кижилериниң, ылаңгыя чаш-кы-төлдүн, чок болуп турары-рунени болгаш ниитилелди түредип турар. Бо чылдың 9 айының иштинде республикада орук озал-ондаандан 135 кижилер аразындан 10 бичии аштар чок болган. 2013 чылда ол-ла үеде 104 кижилер амы-ты-ындан чарылган. Хомуданчыг болгаш муңгаранчыг чүүл — автоаварияларга чаш уруглар-не камгалаттынмаан улус болуп турары.

Ынчангаш орук шимчээш-кинин айыыл чок чоруунче, орук-транспорт айыыл-халап-тарының тыптып турар чылдаганын-че болгаш оларга удур хемчеглерге ниитилелдинг кичээнгейин улгаттырар сорулга-ны 24-тү республи-

транспорт айыыл-халавынның чылдаганындан дыка хөй кижилер амы-тынындан чарлып турар. Ол көргүзүлгелер чылдан чылче улгайдып турары дүвү-ренчиг. Орук озал-ондаандан колдуунда-ла аныяк, ажилдап болгу дег назыйлыг кижилер чок болуп турар, а оларның аразын-да бичии чаштарның бар болуп турары канчаар-даа аажок хо-муданчыг. Ынчангаш орук дүрүм-нерин чолаачылар-даа, чадаг кижилер-даа сагыры чугула — деп, ол чугаалаан.

Улаштыр ТР-ниң Орук шимчээшкениниң айыыл чогуун күрүне инспекциязының ТР-де эргелелиниң даргазы Влади-мир Монгуш, РФ-тиң ОБЯ-ның ТР-де эргелелиниң төлээзи Эдуард Афлетонов, ТР-ниң Аныяктар херектерининг тала-зы-биле болгаш спорт яамы-зының сайыды Уран-кыс Ми-жит-Доржу, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының сай-йыдының оралакчысы Влади-мир Монгуш, ТР-ниң Хөй-ни-ти палатаның даргазы Хо-нук-оол Монгуш чонну орукка кичээнгейлиг болурунче, бот-боттарын хүндүлөжиринче кый-

зының машиназынга күзелдиг чон ханын дужаар аргалыг болган. Айыыл-халап медициназының төвүнүн ажилдакчылары тускай тренажер-манекенерге бирги дуза чедирерининг мастер-клас-зын база көргүскеннер.

Акцияга аныяктар болгаш бичии уруглар иделкейлиг ки-ришкен. Кызылдың эмчи кол-леджизининг сургуулдары орук-шимчээшкениниң демдектерин тудуп алгаш, шүлүктөвишаан чыгылып келген чонга таныш-тырган, а Кызылдың 5 дугаар гимназиязының бешки класс-чылары өөреникчилерге даа-раан чырыкты чайынандырар тускай хептерни көргүскеннер.

Арбат шөлүнге эрткен хем-чегни сонургаан чоннуң саны хөй болганы өөрүнчүг. Чүге дизе, канчаар-даа кээрге, бистер шупту орук шимчээшкениниң киржикчилери болуп кээр бис. Ол дээрге чолаачылар, пасса-жирлер, а артканнары — чадаг кижилер. Орук дүрүмнерин шупту сагып чоруур болзувус-са, айыыл-халаптарның, кем-дээн кижилериниң-даа саны эвээжээр чугаажок.

«Ажык эжиктер хүнү»

Октябрь 29-та — Бүгү-деле-тининг инсультка удур хүнүнде республиканың чурттакчы чо-руун аразында чүрек-да-мар аарыгларын баш бурун-дар илередир, эвээжедир со-рулга-биле республиканың 1 дугаар эмнелгезининг невроло-гия салбыры, Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга-ты, хоорайның поликлиника-зы «Ажык эжиктер хүнү» эрт-тирген. Аңаа невролог эмчилер консультацияларны берип, лек-цияларны эрттирип, санитар-чыдышкын материалдарын келген чонга тараткан.

Оон аңгыда «Беш сылдыс», «Гаруда» садыг-саарылга хептеринге ол-ла үеде невролог эмчилер хүлээп алышкынны

организастан.

«Гаруда» садыг-саарыл-га төвүнге хоорайның эмнел-гезининг неврологу Чойганма Самданга удурткан бөлүк эмчи-лер күзелдиг чонну хүлээп ап шинчип турганнар. Дөрт шак дургузунда хүлээп алышкынга кирген кижилериниң хөй кезин-ниң ханының базышкыны улуг болган. Оларга ол-ла дораан эмнерни үлөп, улаштыр эмне-нири-биле невролог эмчилер-же кирер бижиктерни берип, арга-сүмезин каткан. Бо ак-цияның түннелинде аарыг-даа, ханының базышкынын, килин-билип алыксаан-даа кижилер эмчилерге кирер аргалыг болган.

Материалдарны Шончалай ХОВАЛЫГ белеткээн.

Эрес ХОВАЛЫГНЫҢ тырттырган чуруктары.

Тываның прокуратуразының 79 чылы

ЧҮГЛЕ ХООЙЛУГА ЧАГЫРТЫР

1935 чылдың октябрь 28-те Тыва Арат Республика-ның Биче Хурал Президиуму прокуратура тургузары-ның дугайында Чарлыкты үндүргөн болгаш ТАР-ның күрүне прокурорунун дугайында дүрүмнү бадылаан. Бирги күрүне прокурорунга Пиринлей Орумаевич Ка-ра-Салды томуйлаан.

Азия төвүнге аныяк респуб-ликаның тургустунганындан бээр 14 чыл эрткен соонда, хойлу камгалаар талазы-биле тускай орган тургустунган. Ындыг турбуже хойлу-дүрүм камгалаар ажил-үлө ол чыл-дарда чүгле берге эвес, харын-даа айыылдыг турган. Оон чи-жээнге баштайгы прокурорунун салым-хуузу көрүп болур.

Пиринлей Кара-Сал рес-публиканың бот-тускайлаң чо-руун чедип алырынга, улус ажил-агыын хөгжүдеринге улуг салышкынны кириген-даа болза, ол үениң «шуур-ганындан» чайлаваан. Аныяк прокурор күрүнениң удуртук-чуларын үндезин чок черге тудуп хоругдаарындан ойда-лаан, ол дээш 1938 чылдың ок-тябрь 16-да боду тудуп хоруг-

даттырган болгаш 34 харлыг тургаш, республиканың ыңчан-гы удуртукчулары Сат Чурмит-Дажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол болгаш өскелер-биле кады бооладып шииттирген. Ону 1964 чылда агарткан.

Ындыг коргунчуг чүүлдер кажан-даа катап-таттынмас ужурлуг. Ниитилелдинг сорулга-зы болза, прокуратура хайгаа-рал хүлээлгезин боттандырбы-шаан, хамаатыларның консти-тусчу эргелери дээш туржур, политикадан дашкаар болур болгаш чүгле хойлу дээш ажилдаар ужурлуг.

Эргим хоочуннар, Тыва-ның прокурор ажилдакчыла-ры! Тывага прокуратура орган-нарын тургусканындан бээр 79 чыл ою-биле силерге чүректин ханызындан байыр чедирип тур мен. Хойлу болгаш ко-рум-чурумну камгалаарының херээнге чедишкенин сил-лерге күзедим! Ол ышкаш си-лерге, чоок кижилеринерге быжыг кадыкшылды, аас-ке-жиин, тайбыңны, чагай чүүл-дерни болгаш аайлажышкын-нары силерге күзеп тур мен!

Александр ГРИНЕВ,

Тыва Республиканың про-курору, юстицияның 3 класс-тың күрүне чөвүлекчизи.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуу чагыдып ап болур.

Чагыдар болза, өртөөнүң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртөө Новосибирск хоорайны.

КХН «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17».

ИНН 2455030034.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөреңгизин

бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алы-рыңа ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Поправка

Внести поправку в извещение отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна опубликованном в газете «Самагалтай» от 03.06.2010 года № 6 (107). Допущена ошибка в части кадастрового номера земельного участка, расположенного по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Самагалтай, ул. Ужарлыг, д.12 б, внести изменение в части кадастрового номера земельного участка «17:12:0601043:172» считать «17:12:0601043:329».

Главный специалист отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна А.Силикей.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛАШ...

Михаил Дамбаевич МОНГУШУҢ адынга тывыскан күш-ажылдың хоочуну деп шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва цирк уран чүүлүнүн үндөзилекчизи болгаш сайзырадыкчызы, Россияның алдарлыг, Тываның Улустун артизи Хензиг-оол Балдаңович Күжүгеттин адын эдилээн, 50 харлап турар Кара-Хөл көдээ Культура бажыңыга эрткен дыштаныр хүнде «Каптагайны эргий самнаан Кара-Хөлдүн ховар оглу» деп солун кежээ болуп эрткен.

Ырак-узактан келген аалчылар — алдарлыг артисттер төрелдери клубка эртен эрте келгеш-ле, оон сценазын каастап, Хензиг-оол Балдаңовичиниң улуг портрет чуруун, чаа көжөгелерни азып, хөй фото-чуруктарның стендизин кылышкан. Дүштекиниң 2 шакта деп чарлаттыг хемчегге чыгып келген чон фойеде делгээ фото-чуруктарны, артист афиша-чарлалдарын, аңгы-аңгы дылдарда бижиттинген, хөй-хөй чурттарның

Оон утказын кысказы-биле дамчыдарга Х.Б.Күжүгет аттыг Культура бажыңы республикада болгаш кожунда эки ажылдыгларның одуруунда чоруп турар, янзы-бүрү фестивальдарга, аас чогаал мөөрейлеринге киржи, шаңналдыг черлерни ээлеп турар.

Х.Б.Күжүгеттин төрелдерин удуртукчулар сценаже чалап, хөйге таныштырып, ак кадарны сунуп, суй белектерни сөңнээн. Өөрүшкү арын-шырайын каастаан аалчылар — артисттер төрелдериниң аразында кымнарны чок дээр. Оларның өмүзүннүң Кызыл хоорайда амыдырал-чурттал чоруур бухгалтер эртемниг чээни Чечек Бүрүшкековна Самдан сөс ал чүве чугаалааш, даайының адын эдилээн клубтуң чедишкенин-ринге сеткил ханып, моон соңгаар-даа бо көдээ клуб чонун

КАПТАГАЙНЫ ЭРГИЙ САМНААН

Виктор Сагаан-оолдун эки Хензиг-оол Күжүгетке турсааткан шүлүүн Д.С.Дембирел улуг чоргаарал-биле номчуп күүсетти.

Хензиг-оол Күжүгет 1926 чылдың март 14-те Бай-Тайганың Кара-Хөлгө төрүттүнген. 16 халыында цирк училищезинче өөренип кирген. «Союз циркке» бүгү

чоруур. Ишкин суурда оон тургузуп алганы цирк бөлүүнүн уруглары фестивал, көрүлделерде хөйүнчү сонуургалын чаалап ал, шаңнал-макталды удаа-дараа ал турар. Алексей Ондар бичи циркчилерин эдертип алгаш, Кара-Хөлгө кээп, башкызының адын эдилээн клубка оюн-тоглаа-

99

Төрелдер сценаны таныттынмас кылдыр дерээн. Алдын хээлиг көжеге-даа ажыттынган...

назынында ажылдап, боду тускай бөлүүн тургузуп алгаш, согааш, бала дээн ышкаш тыва чоннун

Хоочун башкы, уран номчулганың тергиини Е.Д. Байыр-оол.

эдилелдери-биле ойнап, Тывазын делегейге алдаржыткан. 1973 чылда Россияның алдарлыг база Тываның Улустун артизи төрөөн Тывазынче элп чанып келгеш, «Чалыы назын» цирк бөлүүн үндөзилеп тургускан, Кызылдың уран чүүл училищезинге цирк бөлүүн башкылап турган. Төрөл дүңмазы Артур Салчакты цирк уран чүүлүгө өөредип, байлак

зын көргүзеринге белеткенип турган. Харалаан, октябрь 24-тен 25-че дүне оон кады төрөөн дүңмазы орук озал-ондаанга таварышкаш, амы-тынындан чарылган деп медээ алгаш, кара-хөлчүлөр-биле ужуражылганын чылдырар ужурга таварышкан болду. Ишкин суурда башкының удуртуп турары цирк бөлүү удавас Новосибирск хоорайга болуп эртер мөөрейге киржиринге белеткенип турар, ычангаш деткиччилер дилеп, орук-суурга чарыгдаар акша чыып турарын дыңнааш, кара-хөлчүлөр ыяап-ла деткип дузалажырын дугуржуп, бичи циркчилерниң оюн-тоглаазын көрүксеп, манал артылар. Ат-сураглыг цирк артизи Х.Б.Күжүгеттин база бир өөреникчизи, сураглыг «Тыва» ансамблиниң үндөзилекчилериниң бирээзи Борис Херлиев Иргит база башкызының дугайында чылыг сактышкынны чугаалааш, төөгүлүг фото-чурукту клубка белекке берди.

Хензиг-оол Күжүгеттин төрөл аймаа сценаже үнүп келгеш, кара-хөлчүлөргө чылыг сактышкыннарын чугаалап берип, «Магаданчыг кежээ» деп ыры бараал-

Артисттер төрелдери.

арга-дуржулганын дамчыдып берген. Оон аңгыда Х.Б.Күжүгеттин өөреникчизи Алексей Серен-оол Ондар башкызының ажыл-херээн бөгүнде-даа уламчылап

гатты. Аалчылар хол куруг кайын кел чыдар, артисттер төрелдери чүгле клубка белектиг келген эвес, а залга орган көрүкчүлери база утпаан, чигир-чимис болгаш

Х.Б. Күжүгет.

өске-даа амдангы ашкы биле көрүкчүлери хүндү «Таныжып алганывыс дээш соңгаар-даа демнежи, бо кувусту улам аян кирип эдилер» — деп дугуржуп турду.

ТР-ниң культуразының дарлыг ажылдакчызы, Кара-Хөлгө Хензиг-оол Күжүгет адын 20 чыл бурунгаар турда, оон директорунга адал турган Н.С.-М.Күдерек Улусчу чогаалдыг бажыңы директору. Бо байырлалда кара-хөлчүлери өөртүп, олар дилээ-биле солун артисттерин лап эккелген болду. Кара-хөлчүлериң дилег-чагаазын ТР Культура ямызы болгаш Улусчу чогаалдыг төвү кичээни алап, артисттерни чорудуп, маан-техника-биле деткээни дөңсөө өөрүп четтиргенин чон хөй мурнунга илередип турду.

Россияның болгаш Тываның Улустун артизи Кежи Демир-оол, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчы композитор Владимир Сергеевич Хензиг-оол Күжүгет-биле кыска ажылдап чораан культуразы хоочуну Данил Хомушкун байырлалга чыылганнарга тудуп, ыры-шоорун, соң чугааларын бараалгадып, ыйрлалды улам каасташты.

Байырлыг кежээ бүгү аалчыларның болгаш киржикчилериниң күүселдизи-биле баян тааланчыг үнүгө үдеткен наараалдың вальзы-биле доозулду.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

М.НОРБУНУҢ тырттыр чуруктары.

99 ТР-ниң Культура ямызынга оларның дилээнге кичээнге болганы дээш кара-хөлчүлөр өөрүп четтиргенин илереткен.

солун-сеткүүлдеринге Хензиг-оол Күжүгет дугайында парлаттыг чүүлдерни сонуургал көрүп, номчаан. Индия, Венгрия, Франция, Куба, Украина дизе-ле, оон барбаан-четпээн черлери чок, а «Союз циркке» кады ажылдап турган эш-өөрлериниң аразында кымнарны чок дээр. Запашный — делегейде ат-сураа алган артист, ол янзы-бүрү аң-меңнер-биле ажылдап алдаржаан. Хензиг-оол Күжүгет оон-биле өңүктөр, коллегалар чораанын фото-чуруктар херечилеп турар. Ужуражып душкан солун кижилериниң аразында Индира Ганди, Валентина Терешкова, Клара Лучко дээн ышкаш бүгү делегейге билдингир кижилер бар. Барган-на черинге кайгамчык хүндүткел болгаш өөрүшкү-биле уткудуп чораанын чуруктардан кижича чоргаарланып көөр-дүр.

Хензиг-оол Күжүгет аттыг Кара-Хөлдүн көдээ Культура бажыңының директору А.Ч. Монгуш, уран чүүл удуртукчузу Р.С. Донгак ыры-шүүлүк-биле согажалап тура, байырлалды ажытты. Бежен харлап турар клубтуң ажыл-чорудулганы-биле келген аалчыларын олар таныштырды.

өөртүп, даайының адын төлөтпү-биле эдилезин дээш, оон ажыл-херээнге киржи, деткип, демнежири аазаан. Шынап-ла, ол кежээ клубче кирип келген кара-хөлчүлөр сценаның таныттынмас кылдыр өскерли бергенин сеткил хайныгышкын-биле демдегеп турдулар. Кызыл, сарыг өңнерлиг пөстөрү сценада өрээлдей аскалан, а алдынналып турар хээлерлиг көжеге онза, чараш көстүп, көрүкчүлериң хей-адын ала-чайгаар көдүрүп кээр. Артисттер төрелдериниң бир демниин, улуг өгбөзүн бедни-биле ыдыктап чоруур оларның кара-хөлчүлөргө эккел берген бо улуг белээ бадыткал турар-дыр.

Төрелдерден республиканың дээди эртемниг культура ажылдакчыларының баштайгыларының бирээзи, хөй чылдарда Бай-Тайга кожунунун культура килдизиниң эргелекчизинге ажылдаан Долзан Серотовна Дембирел чаңгыс чер-чурттугларынга изиг байыр чедирип, сагыш-сеткилинин өөрүшкүзүн үлежи, цирк акызының дугайында чылыг сактышкынны кылды. Кара-Хөл чурттуг, ат-сураглыг чогаалчы

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа ямызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77. КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6079. Чагыр 135. Номери парлагаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилерниң дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлөй барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылар, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.